

Prijevod

Gábor Klaniczay

(Odsjek za srednjovjekovne studije, Srednjoeuropsko sveučilište, Beč - Budimpešta;
Odsjek za srednjovjekovnu povijest, Sveučilište Eötvös Loránd, Budimpešta)

SOMBORSKI EGZORCIST

(Prikaz knjige: Dániel Bárth, *The Exorcist of Sombor. The Mentality of an Eighteenth-Century Franciscan Friar*, New York - London: Routledge, 2020. 294 str.)

UDK 291.216:39"17"(045)

Knjiga Dániela Bártha, kao što pokazuje njezin naslov, napisana je za istraživače povijesti religije i povijesti mentaliteta, kao i za one koji proučavaju pučka vjerovanja. Njegov izbor teme, životna priča južnoslavenskog franjevačkog fratra, Roka Smendrovića (*Rochus Szmendrovich*), koji je zbog svojih egzorcizama postao slavan i upao u nevolje, podsjeća nas na temeljnu monografiju u novije vrijeme utjecajnog povijesnog trenda, "mikropovijesti", klasik koji je napisao Giovanni Levi i koji je objavljen na engleskom pod naslovom *Inheriting Power: The Story of an Exorcist*.¹ Mikropovijest, povjesničarska verzija "gustog opisa" Clifforda Geertza, može se istraživati samo ondje gdje postoji izniman izvor - onako kako je Emmanuel Le Roy Ladurie uspio napisati, na temelju inkvizicijskih zapisnika, priču o pirenejskom selu zvanom Montailou s početka četrnaestog stoljeća, gdje su se skrivali katarski "perfekti"; ili kako je Carlo Ginzburg pisao o čudnim i originalnim nazorima o svijetu talijanskog mlinara Menocchija, osuđenog kao heretika krajem šesnaestog stoljeća. Bárth je otkrio dragulj takve vrste prije petnaest godina u arhivu Kaločke nadbiskupije, pronašavši zbirku dokumenata koja sadrži pisma franjevačkog egzorcista iz 18. stoljeća i odluke crkvene istrage o njemu. U uvodu knjige on živahno opisuje taj "krupni ulov" i svoj vlastiti proces. Kaže nam kako je njegovo istraživanje od prvih rasprava, kroz dugotrajno i temeljito arhivsko istraživanje u Mađarskoj i inozemstvu, preraslo u mi-

¹ Levi, *Inheriting Power*.

kropovijesno-biografsku monografiju iz povijesti mentaliteta, čiji je konačni oblik dovršen i objavljen uz potporu Europskog istraživačkog vijeća (ERC) putem istraživačkog projekta pod vodstvom Éve Pócs (*Vernakularna religija na granici istočnog i zapadnog kršćanstva: kontinuitet, promjene i interakcije*).

Vrijedno je osvrnuti se na strukturu knjige jer, u odnosu na noviju povijesnu i etnografsku znanstvenu literaturu, ona nudi neobična i korjenito nova rješenja. Bárth počinje uzimajući "krhotine" dokumenta, tj. osam "fragmenta", kako bi rekonstruirao pustolovno životno putovanje protagonista, Petra/Roka Smendrovića (1727.-1782.). Predstavlja raznobojno oslikane drvene ploče (s pučkim prikazima vruga) koje je mladi Petar mogao vidjeti u kapelici svete Barbare u Velikoj Mlaki, svom rodnom selu kraj Zagreba. Autor je proučio obiteljsko stablo Smendrovića koji su podrijetlom iz plemićkih krugova Turopolja s posebnim statusom. Opisuje histeriju zbog vještštva koja je zahvatila tu pokrajinu 1733. – 1734. kada je Petru bilo šest godina, pa kako je sa 17 godina odabrao svećenički put te kako je između 1756. i 1763. služio kao župnik u Sesvetama kod Požege. Sačuvani inventari biskupijskih vizitacija informiraju nas o Petrovom životnom okruženju i njegovim svakodnevnim obvezama, a spominju čak i dva popisa njegovih knjiga. Bárth dalje izvješćuje čitatelje kako je Smendrović pristupio franjevačkom redu u dobi od 36 godina, gdje je dobio redovničko ime Rok, a dvije godine kasnije, 1766., preselio se u Sombor, pozornicu središnje radnje knjige, niza egzorcizama koji su doveli do skandala i crkvene istrage. Na kraju, Bárth kratko raspravlja o Rokovu djelovanju kao katehete misionara nakon što je bio prisiljen napustiti Sombor, dok je služio kao svećenik u blizini Čakovca. U posljednjim godinama života borio se s problematičnim poslovima karitativne zaklade koju je osnovao odlaskom iz župe Sesvete.

Knjiga se bavi trogodišnjim razdobljem (1766. – 1769.) kada je kongregacija provincije imenovala Roka za ilirskog propovjednika u Somboru, etnički i vjerski mješovitom gradu. Nakon nekoliko mjeseci on se proćuo po spektakularnom obredu egzorcizma: u prosincu 1766. iz katolikinje Ane koja se žalila na opsjednutost demonima tijekom dva tjedna istjerao je đavla nizom ponovljenih obreda; najprije u sakristiji, zatim u samoj crkvi, pred brojnom publikom. Terapija koju je pružao svećenik egzorcist stekla je popularnost prvenstveno kod "šizmatičkog" (pravoslavnog) stanovništva grada; fratru je sa sličnim pritužbama došlo tridesetak građana. Rok je devetnaest od tih slučajeva smatrao opravdanim i izveo je egzorcizam; navodno je mnoge od njih uspio obratiti na katoličku vjeru. Za crkveni spektakl u Somboru čak su dali napraviti i posebnu povišenu pozornicu za sudionike obreda i za "publiku".

Nesvakidašnji događaji podijelili su braću franjevce, svjetovne čelnike, kao i crkvene poglavare i stanovnike grada. Osim glasova odobravanja

i podrške, bilo je i kritičkih mišljenja; uskoro je netko prijavio fratra višoj crkvenoj vlasti u Nadbiskupskom konzistoriju u Kaloči. Najuzbudljivije poglavlje Bárthove knjige jest analiza istrage pokrenute nakon prijave, koja je trajala više od dvije godine i sastojala se od više ciklusa.

U prvom ciklusu, dekan Gornje Bačke Antun Bajalić (*Antonious Bajalich*) požurio je na mjesto događaja kako bi iz prve ruke prikupio informacije o neobičnim obredima. Proveo je temeljitu istragu i pronašao mnoge nepravilnosti u tajno promatranim ritualima egzorcizma. Stoga se posavjetovao s poglavarom franjevačkog samostana i gradskim magistratom. Naposljetku, u ime svete nadbiskupske stolice, zabranio je nastavak egzorcizama i ispitivao oca Roka služeći se kritičkim i izravnim upitnikom u devet točaka. Potonji nije bio suzdržan u svojim obrambenim objašnjenjima - njegovi opisi otkrivaju dotad neviđeno složenu sliku vjerovanja o demonskoj opsjednutosti i prakse egzorcizma u to doba.

Dok se tako odvijala, istraga je, međutim, dobila neočekivani obrat: u travnju 1767. otac Rok je bio optužen pred konzistorijem kaločkog nadbiskupa te je uz pomoć svojih pristaša u Somboru uspio uvjeriti članove prelatskoga konzistorija u prihvatljivu narav svojih aktivnosti. Stoga su ga samo blago ukorili i dopustili mu da nastavi s egzorcističkim aktivnostima uz uvjet da uvijek prethodno zatraži njihovo dopuštenje i podastre svoja posebna opravdanja. Postoje dva takva "legalizirana" egzorcizma s Rokovim opisom simptoma i izvještajima koji nam daju detaljnu sliku, "kao trenutni snimci ili fragmentirani kadrovi iz filmskog koluta" - kao što kaže Bárth.

Nakon kraćeg, mirnijeg razdoblja dolazi treći čin: u svibnju 1769., vjerojatno nakon još jedne prijave, otac Rok ponovno je pozvan u Kaloču zajedno s dvoje opsjednutih subjekata nad kojima je kanio izvršiti egzorcizam, jednom Mađaricom i jednim južnim Slavenom katolikom, kao i s mjesnim klericima koji su podupirali franjevca. Istraga u konzistoriju dobila je detaljne upute od samog nadbiskupa Józsefa Batthyányja; osim toga sudjelovao je i županijski liječnik. Ovaj put istraga je završila poniženjem i porazom egzorcista. Nije uspio "dokazati" opsjednutost demonima, a konzistorij je umjesto nje utvrdio "prirodne uzroke" bolesti i zabranio bilo kakve daljnje egzorcizme. Unatoč višemjesečnim prosvjedima u Rokovu korist od strane njegovih pristalica u Somboru, nadbiskupska je stolica ostala pri takvoj odluci, a franjevačka provincija stala je na kraj skandalima premještanjem fratra na drugo mjesto.

Biografija, sastavljena od "fragmentata" i trogodišnje sage o egzorcizmu iz prvog poglavlja čini gotovo polovicu knjige i sama je po sebi slikovita, cjelovita mikropovijest. No, nakon nje slijedi detaljna analiza otprilike jednakog opsega, podijeljena u osam poglavlja. Bárth više puta iznova prelazi priču, istražujući njezinu pozadinu u detaljnim analizama socijalne povijesti, crkvene povijesti i kulturne povijesti.

Etnička i religijska šarolikost Sombora, naselja “na granici Zapadnog i Istočnog kršćanstva”, važna je pozadina fenomena “međukonfesionalnog” egzorcizma koji je katolički propovjednik izvodio nad pravoslavnim vjernicima, a koji je povrijedio neke katolike jer je interkonfesionalan. No, ostaje bez odgovora zagonetno pitanje zašto je baš među pravoslavnim vjernicima taj svećenik egzorcist bio toliko popularan. U vezi s tim, želio bih predložiti nekoliko paralela: nedavne studije Dóre Czégényi, Vilmosa Keszega, Tünde Komáromi, Éve Pócs i Auréla Vajkaija otkrile su da se u Erdelju mnogi mađarski kalvinistički i katolički vjernici okreću grkokatoličkom svećeniku kao “svećeniku s magičnim moćima” kad god žele nekoga udariti prokletstvom ili začarati. To jest, magijske usluge koje se osuđuju u vlastitoj vjeroispovijesti prihvaćaju se od svećenika druge kongregacije i koriste se ako je potrebno. Nije li se nešto slično događalo krajem 18. stoljeća u južnim krajevima kada su se pravoslavni vjernici obraćali franjevačkom fratraru radi egzorcizma?

Drugo pitanje iz povijesti religije i ideja jest problem unutarnjih sukoba u okviru kleričke hijerarhije. Bárth ovoj temi pristupa slijedeći popularne smjernice *nouvelle histoire* ili “povijesti odozdo prema gore”, kako je to jednom predložio E. P. Thompson. Za to je bila potrebna analiza različitih preferencija i sve raznorodnijih vjerskih pogleda „populističnijeg“ franjevačkog reda i hijerarhijski višeg svjetovnog klera na jednoj strani, te nižeg klera i uprave Kaločke nadbiskupije na drugoj strani. Nadalje, morali su se otkriti i mnogi razdorni sukobi interesa i suparništva unutar različitih vjerskih zajednica. Rezultat je slika institucije ‘samostanskog svećenstva’ u Somboru, unutarnje podjele franjevačkog samostana te Rokovih pristaša i protivnika.

Najvažniji kontekst priče o Roku Smendroviću jest, bez sumnje, praksa egzorcizma, tumačenje opsjednutosti demonima i s time povezano, mnogo razglabano proučavanje demonologije koja u 18. stoljeću doživljava promjenu, te katoličko prosvjetiteljstvo i “protuprosvjetiteljstvo” – Bárth sve to razmatra u svojoj analizi. Prve dvije teme nedavno su zaokupile pozornost mađarskih etnografa. Éva Pócs i András Zempléni organizirali su 2012. monumentalnu međunarodnu konferenciju u Pečuhu o povijesnoj i antropološkoj analizi opsjednutosti duhovima, uz sudjelovanje međunarodno priznatih stručnjaka kao što su Janice Boddy, Moshe Sluhovski, Sarah Ferber, Nancy Caciola i Thomas Csordas. Bárth je u toj prilici predstavio i protagonista svoje knjige – nadamo se da će zbornik konferencije prije ili kasnije također biti objavljen. Još jedan znak zanimanja za ovu temu jest rasprava koju je 2013. organiziralo Mađarsko etnografsko društvo (sam Dániel Bárth) i koja je objavljena u časopisu *Ethnographia* 2014. o radu Jánosa Szulovszkog, u kojem on osporava pristup Éve Pócs analizi opsjednutosti duhovima i tvrdi da praksa egzorcizma u Crkvi traje još uvijek sve do danas.²

² Szulovszky, “Lehet-e a szellemi néprajznak”.

Pri prikazivanju univerzalnijih kontekstualnih veza Bárth se mogao osloniti na vlastite prethodne analize,³ najnovije rezultate međunarodnih istraživanja i moguće međunarodne paralele. Jedna takva paralela je gore spomenuta analiza Giovannija Levija o egzorcistu iz Pijemonta s kraja 17. stoljeća, po imenu Giovan Battista Chiesa, koja je pružila dobar primjer antropološke interpretacije povijesti poimanja bolesti. Još jedan primjer je aktivnost "čudotvornog liječnika" Johanna Josepha Gassnera, predstavljena u knjizi Erica Midelforta (*Egzorcizam i Prosvjetiteljstvo*).⁴ Gassner je bio Smendrovičev suvremenik, a njegova se medicinska praksa liječenja desetaka tisuća pacijenata protezala od tradicionalnog egzorcizma do "modernije" hipnoze. Osim ta dva suvremena slučaja, Bárth ne propušta razmotriti i povijest egzorcizma u ranom novom vijeku te spominje do sada sporadično dokumentirane ranomoderne slučajeve u Ugarskoj.

Jedan od najuzbudljivijih dijelova knjige je Bárthov mukotrpan rad na istraživanju izvora nepravilnosti koje se nisu vidjele visokim klerikalnim vlastima koje su istraživale Rokove egzorcizme. On objašnjava da je praksa egzorcizma, nakon zloglasnih i često skandaloznih ranomodernih slučajeva, donekle prorijeđena tijekom 18. stoljeća. Na primjer, *Flagellum daemonum* (1644) Talijana Girolama Menghija, dostupan u nekoliko primjeraka u Ugarskoj u to vrijeme, smatran je previše "praznovjernim" početkom osamnaestog stoljeća i stavljen je na indeks. Na temelju bibliografskih popisa sesvetske župe i knjižnice franjevačkog samostana te Rokovih bilježaka, Bárth rekonstruirao moguću lekturu egzorcista i zaključuje da se on najviše oslanjao upravo na taj priručnik, vjerojatno i ne znajući da je zabranjen. S druge strane, dekan koji ga je ispitivao bio je toga svjestan te mu je u istrazi čak i oduzeo knjigu. Bárth provodi mikroskopsku komparativnu analizu slučajeva opisanih u demonološkom priručniku i najkarakterističnijih simptoma kod pacijenata koje je liječio Rok, propitujući zašto su se određene metode i određeni obredni oblici u raščlanjenoj liturgiji egzorcizma mogli činiti učinkovitijima u očima suvremenika ili svećenika koji izvodi obred. U svojoj filološkoj, epistemološkoj i antropološkoj analizi Bárth također raspravlja o tome zašto su aktivnosti egzorcista bile toliko popularne kod "publike", kako je izgledao "teatar borbe s vragom" i zašto je Rok, unatoč ukupnom negodovanju, inzistirao na javnim ceremonijama.

Bárth zaključuje knjigu dotičući se šireg konteksta: kratkim osvrtom na reformne pokušaje katoličkog Prosvjetiteljstva koji se pojavljuju i u Ugarskoj te na opetovane prosvjede onih koji su odbacivali takve novotarije. Taj se proces u europskom kontekstu naziva - slijedeći Maxa Webera - "raščarava-

³ Bárth, *Benedikció és exorcizmus*.

⁴ Midelfort, *Exorcism and Enlightenment*.

nje svijeta”. U Ugarskoj je to uključivalo zabranu suđenja vješticama u ovom razdoblju, točnije 1768. godine, na prijedlog osobnog liječnika carice Marije Terezije, Gerarda van Swietena, te nastavak borbe protiv praznovjerja pod vladavinom Josipa II, proces koji je sveobuhvatno istražen u nedavnoj monografiji Pétera G. Tótha, još jednog člana istraživačke skupine koju vodi Éva Pócs.⁵

Zahvaljujući Dánielu Bárthu, crkvena istraga o egzorcizmima franjevačkog fratra iz Sombora postala je najtemeljitije dokumentirana i najmnogostranije analizirana priča o toj velikoj preobrazbi 18. stoljeća.

Literatura

Bárth, Dániel. *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon* [Blagoslov i egzorcizam u ranonovovjekovnoj Ugarskoj]. Budapest: L'Harmattan, 2010.

Levi, Giovanni. *Inheriting Power: The Story of an Exorcist*. Chicago: University Press, 1988. [Izvornik: *L'eredità immateriale: Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento*. Torino, 1985.]

Midelfort, Eric. *Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany*. New Haven–London: Yale University Press, 2005.

Szulovszky, János. “Lehet-e a szellemi néprajznak keresztény tudományos megközelítése?” [Je li moguć kršćanski znanstveni pristup duhovnoj etnografiji?]. – S odgovorima Éve Pócs, Gábora Klaniczaya, Gábora Vargyasa i Tamása Mohayja. *Ethnographia* 125 (2014): 161-215.

Tóth G., Péter. *Boszorkánypánik és babonatéboly* [Vještičja panika i ludost praznovjerja]. Budapest: Balassi, 2020.

(Izvornik: *Historical Studies on Central Europe* 1, br. 2 (2021), 310-315.)

Preveo Stanko Andrić

⁵ G. Tóth, *Boszorkánypánik és babonatéboly*.